

UOT № 341.1.01

**İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN İNSAN
HÜQUQLARI SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLUNA DAİR**

S.S.Novruzova

Xəzər Universiteti

Bakı, Məhsəti küçəsi 41

e-mail: saadat_n@yahoo.com

Açar sözlər: insan hüquqları, konvensiya, məhkəmə

Keywords: human rights, convention, court

Ключевые слова: права человека, конвенция, суд

Müasir beynəlxalq hüququn inkişafı dövlətlərin və müxtəlif səviyyədə olan digər təsisatların bu sahədə icra və nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə konstruktiv əməkdaşlıq tendensiyaları ilə səciyyələnir. Beynəlxalq hüquq eksperti Gerhard Hafner 2000-ci ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına təqdim etdiyi hesabatda qeyd etmişdi ki, "... beynəlxalq hüquq dəyişmə prosesindən keçməkdədir. Hazırda əsas diqqət ümumi xarakterli maddi hüququn işlənməsinə deyil, hüquqa riayət edilməsi (mübahisələrin aradan qaldırılması və ya həll mexanizmləri) üçün daha xüsusi rejimlər yaratmaq üzərində cəmlənmişdir" [13, 382].

Beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyi onların kompleks səciyyəsi ilə müəyyən olunur: buna normaların keyfiyyəti (əsaslılıq, reallıq, təminatlılıq və s.), uğurlu fəaliyyət göstərməsi və həyata keçirilməsi, xərclərin optimallığı və beynəlxalq münasibətlərin mütərəqqi inkişafı məqsədlərinin nail oluna bilənliyi daxildir [12, 25].

Eyni zamanda, həm akademik diskurslarda, həm də əksər dövlətlərin praktikasında beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyi məsələlərinə baxılarkən son zamanlar əsas diqqət normaların icra prosesinə, bu prosesin effektivliyini təmin edən mexanizmlərə yetirilir. Bu və ya digər təşviqediciləşdirici impulsalar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından güclənmə təmayülünü qoruyur. Təbii ki, beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyinin təmin edilməsində təkcə hüquqi şərtlər (hüquq texnikası qaydalarına əməl olunması, normanın icrasını təmin edən nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi və s.) deyil, həm də siyasi, sosial, ideoloji, mədəni, dini və sair şərtlər rol oynayır. Bunlar istər beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması, istərsə də onların həyata keçirilməsi prosesinə mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq icra mexanizmləri dövlətlər tərəfindən öz beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin, xüsusilə də onların institusional formalarının yerinə yetirilməsinin təminat vasitəsi kimi təsis olunurlar. Bu mexanizmlərin fəaliyyəti sayəsində beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilmə prosesi birgə sözlərlə daim analiz olunur, nəzarətdə saxlanılır, prosesi optimallaşdıran yeni təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanır və qəbul edilir.

1950-ci ildə qəbul olunmuş İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqda Avropa Konvensiyasının (*bundan sonra – Konvensiya*) nəzarət mexanizmi olan İn-

san Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (*bunsan sonra – İHAM və ya Məhkəmə*) yuxarıda qeyd olunan təmayüllər sayəsində unikal və effektiv mexanizm olaraq fəaliyyətini bərqərar edə bilmişdir. Bu sahədə ən fundamental tədqiqatın müəllifi J.Merrillsin fikrincə, Strasburq sistemi beynəlxalq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən inkişaf etmiş sistem və onun məhkəməsi bu sahədə ən fəal məhkəmə orqanı olaraq qalmaqdadır [7, 3].

İnsan hüquqlarına getdikcə daha çox əhəmiyyət verən və onların həyata keçirilməsinə daha çox rəğbət bəsləyən müasir dünyada bu mövzuda tədqiqatlar, publisistik nəşrlər, müzakirələr, debatlar və sair kontentlər silsiləvi çoxalmaqdadır. Konvensiyanın həyata keçirilmə prosesi bütün dünyada maraqla izlənilir, onun sistemi dünyada mövcud olan ən əhatəli insan hüquqları sistemlərindən biri kimi qəbul olunur, odur ki, İHAM-ın qərarları təkcə Avropa Şurası məkanında deyil, bütün dünyada inandırıcılıq əhəmiyyəti daşıyır [14, 4-5].

İHAM üçün əsas hüquqi sənəd Konvensiya və onun Protokolları olsa da, onun təfsir praktikasında insan hüquqları ilə bağlı hər cür beynəlxalq, regional sənədlər, beynəlxalq məhkəmələrin presedentləri və üzv dövlətlərin qanunvericilik aktları nəzərə alınır. Məhkəmənin istinad etdiyi mənbələr üç punktlə təsnif olunur: 1) daxili sənədlər; 2) xarici sənədlər; 3) Avropa Birliyi hüququ [5, 89].

Çox sayda Avropa ölkəsinin qarşılıqlı razılıq əsasında bir araya gələrək insan hüquqları sahəsində nəzarətə açıq bir sistem təsis etmələri, universal dəyərlər naminə öz suverenliyini qismən güzəştə getməyə razı olmaları özlüyündə dünya tarixində unikal və innovativ bir hadisədir. Son beş əsrdə elm, texnologiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat və digər sahələrdə bəşəriyyətə lokomotivlik edən Qərb sivilizasiyasının dünya səhnəsinə bu cür paradigmalər gətirməsi aydındır ki, qalan dünyanın da insan hüquqları sahəsində bu və ya digər dərəcədə irəli itələnməsini labüd edir.

Ümumi mənzərəni almaq üçün İHAM-ın fəaliyyəti insan hüquqlarını inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən aktorların qlobal sistemində nəzərdən keçirilməlidir. Bu sistemə beynəlxalq məhkəmələr və nəzarət orqanları, akademik çevrələr, mətbuat, sosial mediya, qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar, konkret ölkələrin qanunvericilik və məhkəmə sistemi daxilində yenilikçi kadrlar və digər maraq qruplarının geniş spektri aiddir. Ona görə, insan hüquqlarının inkişafı kontekstində İHAM-ın rolundan danışarkən məhz qeyd olunan mütərəqqi axında İHAM-ın mühüm bir çəkici qüvvə olduğu qeyd edilməlidir. Təbii ki, müxtəlif səviyyələrdən dəstək və təşviq olmadan, ayrıca bir aktor kimi İHAM-ın öz missiyasını qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirməsi mümkün deyil.

İnsan hüquqlarının inkişaf sistemində vacib ünsür olmaqla İHAM həm də sistemqurucu rola sahibdir. J.Merrills haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, İHAM-ın yurisprudensiyası insan hüquqları məsələləri ilə bağlı sahələrdə çalışan insanlara vacib ruhlandırıcı nümunə göstərir [7, 1]. Üzv dövlətlərin ərazisində yaşayan şəxslərin hüquq müdafiəsi məsələsində yalnız öz dövlətinin müdafiə imkanları ilə məhdud olmadığını, daxili imkanların tükəndiyi halda müraciət edə biləcəyi üst-qurumun varlığı özlüyündə çox vacib psixoloji faktordur. Bununla yanaşı, milli orqanların qərarlarının beynəlxalq müstəvidə təftiş edilmək imkanı bu orqanları daha diqqətli olmağa təşviq edir.

İHAM-ın fəaliyyəti demokratiya reallıqlarına tabedir. O, bütün səviyyələrdə ana axınlarla (*mainstream*) hesablaşmağa məcburdur. Bu məsələ şərti olaraq üç əsas səviyyədə baxıla bilər: 1) bütün dünya üzrə; 2) Avropa Şurası məkanında; 3) konkret ölkənin daxili həyatında. İHAM bu səviyyələr arasında bağ yaradan, inkişaf təmayüllərinə səviyyələr arasında reversiv ötürücülük edən beynəlxalq təsisatlardan biridir. Xüsusən Avropa Şura-

sından kənarında baş verən inkişaf təmayüllərini Avropa məkanına gətirmək, Avropa Şurasının ayrı-ayrı qabaqcıl ölkələrinin inkişaf təmayüllərini digər üzv ölkələrə sirayət etdirmək və müasir təmayüllər ətrafında Avropa konsensusunu gücləndirməklə İHAM insan hüquqları sahəsində təkamül prosesini təkcə Avropa məkanında deyil, bütün dünya boyu təşviq edir. O, digər beynəlxalq məhkəmə təsisatlarının fəaliyyətini izləyib müvafiq hallarda istinad etdiyi kimi, digər təsisatlar da İHAM-ın fəaliyyətini izləyir, öz qərarlarında istinadlar edirlər. Beləliklə, insan hüquqları sferasında qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinə əsaslanan beynəlxalq məhkəmələr şəbəkəsindən danışa bilərik. Əksər mütəxəssislər İHAM-ı bu şəbəkənin qabaqcıl aktoru kimi qiymətləndirirlər.

Konvensiyanın qəbulundan əvvəl baş vermiş tarixi hadisələr və qəbul ərəfəsində mövcud olan geosiyasi vəziyyət Konvensiya normalarının effektiv olacağına apriori zəmanət verirdi. Avropa tarixindən məlum olduğu kimi, beynəlxalq aktların qəbuluna təşəbbüslər adətən böyük müharibələr gedişində və sonrasındadır. Böyük miqyaslı tələfatlara səbəb olan müharibələrlə şərtlənən belə aktlar adətən zaman keçdikcə təsir gücünü itirir. Müharibə tələfatlarının bərpası və nəsillərin dəyişməsi ilə əvvəlki müharibələrin acı nəticələrinin unudulur. Avropa Konvensiyasının zəmini olmuş İkinci Dünya müharibəsi bu xüsusda istisna deyildir. Ancaq müharibənin təsiri daha bir vacib faktorla tamamlandı ki, bu da dünyanın kapitalist və sosialist düşürgələrə bölünməsi, onların rəqabəti əsnasında yeni reallığın meydana çıxması idi. Başda SSRİ olmaqla sosialist düşürgə ilə rəqabət, xüsusən kommunist inqilablarının digər Qərbi ölkələrinə sıçrama təhlükəsi bu ölkələri həm öz aralarında birləşdirir, həm də daxili siyasətdə problemlərin yumşaldılmasına sövq edirdi. Bu prosesin insan hüquqlarının önə çıxmasında, sosial rifahın yüksəlişində təkanverici rolunu kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Avropa Birliyi və Avropa Şurası kimi qurumların yaranması, Konvensiyanın qəbulu və onun əsasında təsis olunan İHAM da məhz bu kontekstdə baxılmalıdır.

Yeni təşkilatlanmanın tarixi missiyası ilk növbədə rəqib sosialist blokları qarşıdurmada özünü qorumanı və ya qalib çıxmanı təmin etmək idi. Aydın ki, mübarizə sadəcə həmrəyliklə effektiv ola bilməz, bunun üçün, birləşən tərəflərin daxili vəziyyətində gərginliyin azaldılması da vacibdir. İqtisadi islahatlar, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, etnik və ya dini zəmində ixtilafın qarşısını almaq üçün multikulturalizm ideyasının yayılması və dəstəklənməsi, sosializm ideyaları ilə mübarizə üçün ədəbiyyatın və incəsənətin gücünün səfərbər edilməsi və sair tədbirlər eyni zamanda insan hüquq və azadlıqları sahəsində real irəliləyişləri tarixi zərurətə çevirdi.

Fərdlərin və maraqlı qruplarının hüquq və azadlıqlar məsələsində daxili müdafiə resurslarının tükəndiyi halda müraciət edə biləcəkləri yeni üst-milli instansiyaların mövcud olması sosial gərginliyə qarşı özlüyündə klapan effekti yaradan faktor oldu. Bu, hüquq müdafiə məsələsini ayrıca dövlətin inhisarından qismən çıxması demək idi. Paralel olaraq, insan hüquqları sahəsində ümumi praktikaların yaranması hüquq sferalarını yaxınlaşdırmaqla üzv dövlətlərin ortaq cəhətlərini artırır, bununla da həmrəyliyə müsbət təsir göstərirdi.

Beləliklə, əsas məqsədi rəqib cəbhəyə qarşı yekdil və güclü blok yaratmaq olan geosiyasi təşəbbüslərin yan təsiri olaraq insan hüquq və azadlıqlarının təkamülü sahəsində yeni imkanlar açıldığını qeyd edə bilərik. SSRİ-nin süqutu və soyuq müharibənin sona yetməsi ilə prosesin zəifləyəcəyi proqnoz olunsada, əksinə, Şərqi Avropanın sabiq sosialist ölkələrinin, Rusiyanın və Avropa coğrafiyasında aid edilən keçmiş müttəfiq respublikaların Avropa Şurasına qəbulu, Konvensiyanı ratifikasiya etmələri ilə işlərin həcmi və

intensivliyi daha da artmış oldu.

Şərqi Avropanın sosialist ölkələrindən heç biri Konvensiyaya qoşulmamışdı, buna görə, sosisalist blokunun dağılmasınadək sistemin inkişafı məhz Qərbi Avropa ölkələri klubunun iştirakı ilə irəlilədi. Bu ölkələrin fərqli maraqlar sərgiləməsinə rəğmən, məsələ Qərbdə mövcud sistemi qorumaq olduğundan, Konvensiya üzvləri əsasən solidarlıq nümayiş etdirirdilər.

İnsan hüquqları ilə bağlı Avropa aktının məhz konvensiya şəklində qəbulu, dövlətlərin bu aktı tam və ya qismən ratifikasiya etməkdə sərbəstliyi, Konvensiya müddələrinin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı məsələlərin AİHM-in səlahiyyətinə aid edilməsi (Konvensiyanın əvvəlki redaksiyasının 45-ci maddəsi və 11 sayılı Protokolun redaksiyasında 32-ci maddəsi) özlüyündə ona dəlalət edirdi ki, təşəbbüskar ölkələr yeni bir simvolik aktın deyil, konkret nəzarət mexanizmi olan təsisatın yaradılması üçün iradə ortaya qoymuşdular.

AİHM bu tip institusional qurumlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərə (hakimlərin müstəqilliyi, mübahisə tərəflərinin onun baxılması prosesinə minimal təsiri, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun yaradılması və fəaliyyət göstərməsi və s.) malik olan beynəlxalq məhkəmə institutu olaraq fəaliyyətə başladı [3, 292-293] və qısa müddət ərzində fəaliyyət metodologiyasının əsasları müəyyən edildi. Bu metodologiyanın üç əsas istiqaməti ayrıldı və beləliklə:

1. Avropa konsensusunun müəyyən edilməsi və genişləndirilməsi.

Bu istiqamət müəyyən bir konvensional normanın məzmunu və ya tətbiq xüsusiyyəti ilə bağlı üzv dövlətlərin əksər qisminə formalaşan mütərəqqi praktikaların digər üzv dövlətlərə genişləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Aydın ki, Konvensiya qəfil təsis olunmamışdır, o dövrə mövcud olan beynəlxalq hüquq aktlarına və Konvensiyanın qəbuluna təşəbbüs göstərmiş ölkələrin cari hüquq sistemləri və praktikalarına istinadla ərsəyə gəlmişdir. Konvensiya layihəsi geniş müzakirələrdən keçmiş, ümumən bəyənilmiş və deməli, Avropa məkanında artıq qəbul görünən və ya qəbul olunması mümkün görülən normaları əks etdirirdi. Başqa sözlə, dövlətlər tərəfindən belə bir aktın qəbul görməsi (onların müəyyən normalara etirazları da nəzərə alınmaqla) özlüyündə bəlli hədlərdə ilkin konsensusun varlığından çıxış olunması anlamına gəlir. Təbii ki, prosesin gedişində narazılıqları aradan qaldırmaqla konsensusu möhkəmlətmək, Konvensiyaya sonradan üzv olan ölkələri də mövcud konsensusun təsirinə almaq məsələləri qarşıya çıxacaqdı. Eyni zamanda, Konvensiyaya yeni üzv olan ölkələr hansı prosesə qoşulduqlarının, onları nələrin gözlədiyinin fərqi idilər.

Məsələn, "Nataliya Mixaylenko Ukraynaya qarşı" 2013-cü il tarixli işdə [8] fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ərizəçi hüquq qabiliyyətinin bərpası üçün milli məhkəmələrə müraciətinin qəbul olunmadığından şikayət etmişdi. Həmin vaxt mövcud olan Ukrayna mülki qanunvericiliyinə görə, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər fəaliyyət qabiliyyətinin bərpası üçün məhkəməyə yalnız qəyyumu vasitəsilə müraciət edə bilərdi. AİHM bu işlə bağlı qərarında qeyd edir ki, məhkəməyə müraciət etmək hüququ mütləq deyil və dövlət tənzimlənməsi zərurətindən asılı olaraq məhdudlaşdırıla bilər. Bununla belə, məhkəməyə müraciət hüququna qoyulan məhdudlaşdırıcılar hüququn özünün mahiyyətini poza bilməz. AİHM Avropa ölkələrinin analoji qanunvericiliyində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin məhkəməyə birbaşa müraciəti ilə bağlı məsələnin necə tənzimləndiyini araşdırmaqla, 20 ölkədən 17-də birbaşa müraciət hüququnun mövcud olduğunu əsas gətirərək bu sahədə Avropa konsensusunun mövcudluğunu bildirmiş, mü-

vafiq olaraq, ərizəçinin məhkəməyə müraciət hüququnun pozuntusunu tanımışdır. Nəticədə, Ukrayna qanunvericilik orqanı qeyd olunan məhdudiyəti mülki qanunvericilikdən çıxarmalı oldu.

Konsensusun, başqa sözlə, çoxluğun mövqeyinin məlum olması həmin çoxluqda olmayan üzv ölkələr üçün siqnaldir ki, qanunvericiliyin təkmilləşdirilmə prosesində bunu nəzərə alsınlar. Əks halda, bu ölkələrdən AİHM-ə veriləcək şikayətlərin ərizəçinin xeyrinə həll olunacağı qabaqcadan məlumdur. Odur ki, Konvensiya üzvü olan ölkələr konvensional öhdəliklərindən çıxış edərək qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində adətən yerli normaları Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

Konkret məsələlər üzrə konsensusun mövcudluğu həm də o deməkdir ki, həmin məsələlər konsensusa hələ daxil olmamış üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə olunmur. Məsələn, təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə zalında metal qəfəslərdə saxlanılmasından verilmiş şikayətləri AİHM bir qayda olaraq ərizəçilərin xeyrinə həll edir. Əsaslandırma hissədə bu praktikanın Avropa konsensusuna zidd olduğu qeyd edilir. Xüsusi təhlükəli şəxslərin məhkəmə zalında təcrid olunması zərurəti hallarında məsələnin Avropa ölkələrində necə həll olunduna dair örnəklər göstərməklə Məhkəmə cavabdeh dövlətləri analoji həll üsullarına dəvət edir. Nəticə etibarlı ilə, 1990-cı illər və sonrası Avropa Şurasına üzv olmuş ölkələrdə metal qəfəslər praktikasını əsasən aradan qaldırılmışdır.

Konsensusun genişləndirilməsi deyərəkən iki təmayül nəzərdə tutulur: 1) konkret məsələlərdə çoxluğa aid mexanizmlərin digər ölkələrə (azlığa) qəbul etdirilməsi; 2) konsensusda olmayan məsələlərlə bağlı konsensus yaradılması.

Niderlandlı mütəxəssislərin 1984-cü ildə dərc etdiyi geniş tutumlu araşdırmada birinci təmayülə bir sıra misallar göstərilir: Avstriyada dövlət xəstəxanalarında xəstə və yaralı məhbusların müalicəsi, pulsuz hüquqi yardımın tətbiqi və cinayət işlərində apellyasiya hüququnu tənzimləyən islahatlar; Belçikada cinayət qanunlarında, tüfeyliliklə bağlı qanunvericilikdə və məktəb sistemində dillərin istifadəsi ilə bağlı islahatlar; Almaniya Federativ Respublikasında məhkəmə icraatına qədər həbslə bağlı qaydaların Konvensiyaya uyğun islahatı; Böyük Britaniyada immiqrasiya sistemində islahatlar; İsveçdə məcburi dini təhsildə istisnaların təsbit edilməsi; Norveçdə Konstitusiya dəyişikliyi ilə din azadlığına zəmanət verilməsi; İsveçdə qadınlara seçki hüququnun verilməsi [9]. Bunlar AİHM tərəfindən müvafiq qərarların çıxarılmasından sonra qeyd edilən dövlətlərdə qanunvericilik dəyişiklikləri yolu ilə baş tutmuş islahatlardır.

Birinci təmayül Məhkəmədən daha çox asılı olduğu halda, ikinci təmayüldə onun yönəldici imkanları yetərli deyil. Bu, daha çox, cəmiyyətlərin tarixi inkişafından asılıdır. Yəni, hansı hüquq və azadlıqlar və ya onların təmini mexanizmləri ilə bağlı yeni konsensusların yarana biləcəyini tarixi gedişat özü müəyyən edir. Hər bir praqmatik təsisat kimi AİHM də öz təfsir praktikasında mümkünlük meyarlarından çıxış edir.

Milli hüquq və milli siyasətin istənilən məsələsi AİHM-in baxış predmeti ola bilər. İnsan hüquqları sahəsində baxış predmetliyinin qeyri-məhdud diapazonu o deməkdir ki, AİHM istənilən məsələ ilə bağlı beynəlxalq hüququn inkişafına və milli qanunvericiliklərin təkmilləşməsinə tövhə vermək potensialına malikdir.

2. Mütləq hüquqların təsbiti və onların dairəsini genişləndirmək təmayülü.

Konvensiyanın 2-ci və 3-cü maddələri (qanuni müharibə əməliyyatları istisna olmaqla), 4-cü maddənin 1-ci bəndi və 7-ci maddəsi, 6 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi, 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndi, 13 sayılı protokolun 2-ci maddəsilə nəzərdə

tutulmuş hüquq və azadlıqlar üzrə öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol verilmir, bunlar mütləq hüquqlar hesab olunur. Bu təmayül üzv dövlətlərin Konvensiyanın 15-ci maddəsi ilə tanınan məhdudlaşdırma imkanlarını nizama salmağa, bu sahədə ümumi qaydalar yaratmağa yönəlmişdir. AİHM öz qərarlarında fəvqalədə halların bir qayda olaraq məhdudlaşdırıcı təfsir edilməsini hədəfləyir. 1969-cu il tarixli “Yunanıstan Böyük Britaniyaya qarşı” işindən başlayaraq AİHM fəvqalədə halların kriteriyalarını müəyyən etməyə başlamış və bu sahədə artıq qəti presedent mövcuddur. Həmçinin, göründüyü kimi, mütləq hüquqların bir qismi daha sonralar qəbul edilmiş Protokollarda yer alır, bu isə, həmin hüquqlar dairəsinin zamanla genişlənməsi deməkdir.

Mütləq hüquqların təsbiti praktikasını AİHM digər beynəlxalq təsisatların (Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsi və BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin) təcrübəsindən əxz etmişdir. “Kurt Türkiyəyə qarşı” (1998) və “Öcalan Türkiyəyə qarşı” (2005) işlər üzrə qərarlarında Məhkəmə qeyd olunan qurumların müvafiq qərarlarından sitatlar gətirməklə analoji əsaslandırma xətti seçmişdir [4, 250].

3. Mürtəce ənənələrin sıxışdırılma təmayülü.

Ənənələrə münasibətdə AİHM ümumən ehtiyatlı mövqe sərgiləyir. Bu sahədə Məhkəmə təkamülçü metodologiyaya əsaslanır, yəni, dəf etmək zamanı yetişməmiş ənənələrlə bağlı şikayətlərdə məsələni üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə edir. Məhkəmə o hallarda yerli ənənələrə qarşı çıxır ki, üzv ölkələrin sosial həyatına dair araşdırmalara əsasən həmin ənənəyə qarşı kifayət qədər əks fikirlərin formalaşdığına, ənənənin hazırda çoxluqla dəstəklənmədiyinə əminlik vardır. Məsələn, “A. Birləşmiş Krallığa qarşı” işdə (1998) Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu tanındı [1]/ İşin hallarına görə, itaətsizlik göstərdiyinə, valideynlərin iradlarına əməl etmədiyinə, məktəbdə nizam-intizamı pozduğuna görə 9 yaşlı A. ögey atası tərəfindən tərbiyə məqsədilə dəfələrlə çubuqla döyülərək fiziki xəsarətlər almışdı. Ata, bədən xəsarətləri ilə nəticələnən zorakılıq ittihamı ilə məhkəməyə verilmiş, lakin andlı iclasçılar onu təqsirli saymamışdılar. AİHM-ə müraciət edən A. Konvensiyanın 3-cü maddəsilə tanınan hüquqlarının dövlət orqanları tərəfindən qorunmadığından şikayət etmişdi. Birləşmiş Krallığın həmin vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyi valideynlər tərəfindən fiziki xarakterli ağılabatan cəzanın tətbiqini hüquqazidd saymırdı. AİHM qeyd etdi ki, valideynlərə və ya onları əvəz edən şəxslərə tərbiyə məqsədilə uşaqlara fiziki cəza vermək hüququnun tanınması hüququn aliliyi qaydasına uyğun deyildir, habelə qeyri-zorakı tərbiyə üsullarını inkişaf etdirmək məqsədinə cavab vermir, buna görə, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntu faktı tanınmalıdır. Nəticədə Britaniya hökuməti AİHM-in mövqeyi ilə razılaşmış, qeyd olunan norma qanunvericilikdən çıxarılmışdı. Daha sonra analoji qanun dəyişikliyi digər ölkələrdə də baş verdi. Beləliklə, AİHM Avropa sosial həyatında əsrlərdir mübahisəli olan vacib məsələnin həllinə ciddi tövhə vermiş oldu.

Köhnəmiş ənənələrin aradan qaldırılması ilə bağlı qeyd edək ki, dövlətlər belə məsələlərdə adətən ətalətli davranırlar. Qeyri-demokratik ölkələrdə bu təmayülün bir tip, demokratik ölkələrdə başqa tip səbəbləri vardır. Demokratik ölkələrdə siyasi partiyalar öz seçici kontingentinin ənənələri ilə ümumən hesablaşmağa məcburdur. Ənənənin aradan qaldırılması ilə bağlı təşəbbüsləri dəstəkləmək seçici itirməklə təhdid edir. Belə addımların atıla bilməsi üçün yenilik cəmiyyətdə kifayət qədər geniş dəstəklənməlidir. Hakim partiya yeniliyi qəbul edəcəyi halda bir tərəfdən seçici itirərsə, digər tərəfdən yenilikçi seçici sayı qazanacağına əmin olmalıdır. Belə hallarda hakim qüvvələr dünyada gedən proseslərə, həmçinin AİHM-in təcrübəsinə istinad edir, yeniliklərin dünyanın inki-

şaf təmayülündən irəli gəldiyini tanıtmğa səy göstərirlər. Odur ki, AİHM öz növbəsində, konkret ölkədə gedən sosial-siyasi proseslərə kifayət qədər yaxından bələd olmalıdır. Məhkəmənin belə araşdırmalar aparılması üçün öz resursları olmasa da, bu istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən milli və regional qurumların, qeyri-hökumət təşkilatlarının araşdırma və hesabatlarından faydalanması mümkündür. Məsələn, böyük rezonans doğurmuş “Kristine Gudvin Birləşmiş Krallığa qarşı” işində [2] AİHM “Liberty” təşkilatının topladığı materiallara istinad etmişdi. Birləşmiş Krallığın bu işdə məğlub olması iki il sonra “Gender tanınması Aktının” qəbuluna təşviq etmiş əsas səbəblərindən biri kimi göstərilir.

Bu iş həmçinin, Avropa konsensusunun olmadığı hallarda AİHM-in irəli addım atmasına misal göstərilə bilər. Məhkəmə əvvəlki bir çox işlərdə baxılan məsələ ilə bağlı Avropa konsensusunun olmadığını, bununla belə, məsələnin diqqətdə saxlanılmalı olduğunu qeyd etmişdi. Nəhayət, Kristine Gudvin işində Məhkəmə transseksuallarının hüquqlarının tanınması istiqamətində global tendensiyadan çıxış edərək bu məsələnin daha dövlətlərin mülahizə azadlığına buraxıla bilməyəcəyini təsbit etdi. Güman ki, AİHM Birləşmiş Krallıq ictimaiyyətinin və hakim elitaların bu mövzuda cari baxışlarını nəzərə almışdı. İki il sonra, 2004-cü ildə “Gender tanınması Aktı”nın qəbul prosesinə diqqət etsək, İcmalar Palatasında 355 lehinə, 46 əleyhinə, Lordlar Palatasında 155 lehinə, 57 əleyhinə səsle qəbul olunması [11] onu göstərir ki, Britaniya cəmiyyəti bu yeniliyin qəbulu üçün tarixi yetərliyinə çatmışdı.

Konsensus olmayan mövzularda qərar qəbul edərkən cavabdeh ölkədə və ümumiyyətlə Avropa Şurası məkanında sosial-mədəni proseslərin durumundan xəbərdar olmaq həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, məsələn, məktəblərdə dini simvolların istifadəsi ilə bağlı dövlətə qarşı qərar çıxarılması təkcə İtaliyada deyil, digər dövlətlərdə də sərt çıxışlarla qarşılanmış, AİHM məsələyə Böyük Palatada baxmaqla yeni qərar verməyə məcbur olmuşdu. Belə məsələlər cari perspektivdə adətən üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə olunur.

Xülasə

Avropa Konvensiyasının və onun nəzarət mexanizminin beynəlxalq insan hüquqları sisteminin inkişafına tövhəsi bu təsisatın mütərəqqi-demokratik qüvvələr sistemində yeri və rolu ilə müəyyən oluna bilər. AİHM izolə şəkildə deyil, dünyada, o cümlədən Avropa Şurası məkanında və ayrıca hər bir dövlətin daxilində gedən təkamül prosesinin müşayiətçisi və insan hüquqları sferasında təşviqatçısı qismində fəaliyyət göstərir.

Konvensiyanın işlənilib hazırlanması və qəbulu təşəbbüskar ölkələrin uzun sürəli söyləri ilə mümkün olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Konvensiyanın və onun nəzarət mexanizminin fəaliyyəti ilkin üzv ölkələr arasında ilkin konsensusdan çıxış etmişdir. AİHM-in fəaliyyəti, ən ümumi şəkildə, Avropa konsensusunun həm üfqi, həm şaquli olaraq genişləndirilməsində ehtiva olunur.

Məhkəmə fəaliyyətinin üzv ölkələrin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə birbaşa və dolayı təsirinə dair kifayət qədər nümunələr mövcuddur.

Məhkəmə insan hüquqları sahəsində birbaşa və ya vasitəli fəaliyyət göstərən digər beynəlxalq məhkəmə və komitələrlə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi şəraitində işləyir. Bu faktor insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmi şəbəkəsindən danışmağa və AİHM-i həmin sistemin fəal üzvü kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Konvensiyaya üzv ölkələrin vətəndaşlarının birbaşa müraciətlərinə açıq olduğundan, AİHM bu sistem

daxilində daha məhsuldar fəaliyyət göstərmək imkanları və məsuliyyəti ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. A. v. the United Kingdom. HUDOC: Judgment of 23.9.1998.
2. Christine Goodwin v. United Kingdom. HUDOC: Judgment of 11.7.2002
3. Christian T. International Courts and Tribunals with Regionally Restricted and/or Specialized Jurisdiction, in *Judicial Settlement of International Disputes: International Court of Justice, Other Courts and Tribunals, Arbitration and Conciliation: an International Symposium* (Max-Planck Institut fur auslandisches offentliches recht und volkerrecht, 1987). - pp. 290-312.
4. Jukka Viljanen. (2009) The Role of the European Court of Human Rights as a Developer of International Human Rights Law. *The Forum Euroamerican*, pp.249-265.
5. Kanstantsin Dzehtsiarou. (2017) What is Law for the European Court of Human Rights? // *Georgetown Journal of International Law*, - Vol. 49, - No. 1, pp.89-134.
6. Madsen M.R. (2007) From Cold War Instrument to Supreme European Court: The European Court of Human Rights at the Crossroads of International and National Law and Politics. *Law & Social Inquiry*. - Volume 32, Issue 1, pp. 137-159.
7. Merrills J.G. (1993) *The Development of International Law by the European Court of Human Rights* (2nd. ed.), - Manchester, 235 pp.
8. Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine. (2012) (Application no. 49069/11).
9. Pieter van Dijk, Godefridus J. H. Hoof, G. J. H. Van Hoof. (1998) *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. - Martinus Nijhoff Publishers, 850 p.
10. Öcalan v. Turkey [GC] - 46221/99. Judgment 12.5.2005
11. The Gender Recognition Act 2004. Source:
https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_Recognition_Act_2004
12. Марочкин С.Ю. (1998) Проблема эффективности норм международного права. - Иркутск, - Изд-во Иркут. ун-та, 148 с.
13. Хафнер Г. (2000) Риски, обусловленные фрагментацией международного права // Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, 55-я сессия, Дополнение №10 (A/55/10).
14. Чертов А.А. (2007) Европейский Суд по правам человека и развитие международного права: дис. кандидат юридических наук. – Москва, 25 с.

ON THE ROLE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS SYSTEM

S.S.Novruzova

SUMMARY

This article analyzes the historical realities that led to the creation of the European Convention and its judicial system, the place and the role of this institution in the international system of human rights, the principles and methods adopted and developed in its activities.

**О РОЛИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

С.С.Новрузова

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются исторические реалии, которые привели к созданию Европейской конвенции и ее судебной системы, место и роль этого института в международной системе прав человека, принципы и методы, принятые и развитые в ее деятельности.

Məqalə redaksiyaya 15 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 16 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.